

Олександр Мельник

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ЕВРИСТИКИ В ДОСЛІДНИЦЬКІЙ РОБОТІ ІСТОРИКІВ (ЗА ПРАЦЯМИ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО)

У статті аналізуються погляди відомого джерелознавця Миколи Ковальського на теорію і практику пошуку джерельних матеріалів (евристики). Визначено, що в процесі науково-дослідної роботи вчений великого значення надавав трьом видам евристики: бібліографічній, джерелознавчій, джерельній.

Ключові слова: архів, евристика, джерело, джерелознавство, бібліографія, пошук, фонд.

Александр Мельник. Роль и значение эвристики в исследовательской работе историков (по трудам н. П. Ковальского)

В статье анализируются взгляды известного источниковеда Николая Ковальского на теорию и практику поиска источников (эвристики). В процессе научно-исследовательской работы большого значения ученый придавал таким видам эвристики, как библиографическая, источниковедческая, источниковая.

Ключевые слова: архив, эвристика, источник, источниковедение, библиография, поиск, фонд.

Oleksandr Melnyk. Role and importance of heuristics in research of historians (the works M. Kovalskyi)

The article examines the views of the famous source-researcher Mykola Kovalskyi on the theory and practice of finding the source materials (heuristics). During the research scientist attached great importance to the three types of heuristics: bibliographical, source studying, spring.

Key words: archive, heuristics, source, source study, bibliography, search, fund.

Важливим чинником успішного пошуку історичних джерел є знання відповідних теоретичних принципів та методичних рекомендацій. Як відзначено в підручнику з архівознавства, написаному під керівництвом фахівців з архівної справи й джерелознавства Я. С. Калакури та І. Б. Матяш, «найважливіше значення для ефективного виявлення архівних документів та організації використання ретроспективних відомостей має культура інформаційного пошуку, яка органічно поєднує в собі комплекс таких знань, як закономірності формування документів фондоутворювачем, історія самих фондоутворювачів та системи державних і громадських установ; історія формування системи державних архівів країни; принципи комплектування державних архівів і критерії експертизи цінності документів; система довідкового апарату, комплекс довідкової літератури, публікацій документів та ін.» [1, с. 292]. Їх розробленню присвячена окрема галузь джерелознавства, яка називається евристикою.

Для того, щоб врахувати всі аспекти розвитку теоретичних питань, підходів до евристичної діяльності, варто звернутися до аналізу наукового доробку вчених, які займалися цим питанням. Великого значення теоретичним проблемам пошуку джерельних матеріалів надавав відомий знавець джерел XVI – другої половини XVII ст. Микола Павлович Ковальський. До його думок варто прислухатись, оскільки він був майстром евристики. Про це свідчать численні збірки публікацій документів, джерелознавчі огляди, присвячені як окремим комплексам джерел (наприклад, Литовська метрика), так і окремим темам (Національно-визвольна революція 1648 – 1657 років, джерела до історії друкарства на українських землях та ін.).

Дослідницька робота, наукова спадщина Миколи Павловича з джерелознавства частково оцінені вченими, переважно з числа його учнів. З'явилося кілька біографічно-аналітичних публікацій, зокрема стаття В. Б. та А. Є. Атаманенків «Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-ліття)» [3], написана до ювілею Вчителя, а також окрема стаття А. Є. Атаманенко «Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського» [2] (як вступна частина до бібліографії праць дослідника). В них здійснена загальна характеристика його джерелознавчих робіт. Детальніше ця тематика опрацьована в публікації О. О. Дячка [10], який звернув увагу на джерела до історії митних відносин в дослідженнях вченого. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства в його працях висвітлюються в статті В. Воронова і Ю. Святця [7]. Проте, в жодній із публікацій не дається належного аналізу поглядів Миколи Павловича на евристичний напрям діяльності істориків.

Мета статті – проаналізувати теоретичні напрацювання М. П. Ковальського в галузі евристики і визначити його підходи до пошуку історичних джерел.

Джерелознавчі роботи М. П. Ковальського мають велике евристичне значення. В першу чергу необхідно вказати на чотири частини його фундаментальної праці «Джерелознавство історії України

XVI – першої половини XVII ст.», в яких проаналізовано великий масив архівних та археографічних джерел: «Ч. 1: Аналіз радянських археографічних публікацій документальних джерел» [22], «Ч. 2: Аналіз дореволюційних вітчизняних публікацій джерел» [21], «Ч. 3: Характеристика публікацій джерел на іноземних мовах» [23], «Ч. 4: Огляд основних вітчизняних збірників архівних джерел» [24]. До цього переліку можна додати ще кілька монографічних джерелознавчих оглядів («Аналіз архівних джерел з історії України XVI – XVII ст.» [15], «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст. в Литовській метриці і фондах приказів ЦДАДА» [20], «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-их – на поч. 80-их рр. XX ст.)» [17], «Джерелознавство соціально-економічної історії України (XVI – перша половина XVII ст.): Акти про міста» [25], «Аналіз вітчизняних джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.» [16] та ін.), а також чимало статей, присвячених окремим архівним збіркам (наприклад, «Документальні колекції Радзівимінського та Осолінського як джерела з історії Волині XV – XVIII ст.» [19], «Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст.» [18]).

Дослідники ранньомодерної історії України неодноразово відзначали важливість джерелознавчих публікацій М. П. Ковальського. Так, львівський історик А. Є. Заяць, який вивчає історію урбанізаційних процесів на Волині у XVI – XVII ст., з вдячністю писав вченому: «... Ваш науковий доробок став у пригоді не лише мені, але й багатьом початківцям, які без Ваших праць набагато б важче вникали у суть українських джерел того часу» [9, арк. 1]. Учень М. Ковальського О. О. Дячок зауважив: «Кожен історик, який вивчає історичну дійсність XVI – першої половини XVII ст., знайомий з публікаціями Миколи Павловича Ковальського (1929 – 2006). Вони є орієнтиром, що допомагає визначити: 1) які види джерел містять необхідну інформацію; 2) в яких архівосховищах ці джерела зберігаються; 3) де, коли і ким публікувалися джерела, який археографічний рівень даних публікацій; 4) хто досліджував ці джерела» [10, с. 295].

Теоретичні питання евристичної діяльності Микола Ковальський піднімав у джерелознавчих оглядах, починаючи з другої половини 1970-их років. Окремі аспекти цієї теми вчений розглядав у чотирьох частинах названої вище праці «Джерелознавство історії України XVI – першої половини XVII ст.». В останній із них один розділ він присвятив джерельній (архівній) евристиці [24, с. 11 – 22]. Окрім того, в одній із статей розглядав питання методики пошуку неопублікованих джерел з соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст [26]. Підсумком теоретичних пошуків у галузі евристичної діяльності стали «Методичні вказівки з джерельної евристики в курсі джерелознавства історії СРСР» [28], написані разом з О. І. Журбою.

Загалом термін «евристика» М. П. Ковальський визначав, як «пошук і виявлення літератури та джерел». Це початковий етап будь-якого дослідження в галузі гуманітарних, суспільних наук, в тому числі й історії [28, с. 3]. В літературі цей термін утвердився для позначення теорії і методики пошуку, спрямованого на досягнення певних наукових знань, встановлення закономірностей і законів.

Термін походить від грецького слова *heureka* – «знаходжу». Він почав застосовуватися в західно-європейській історіографії другої половини XIX ст. як в широкому, так і вузькому розумінні. «Поряд з широким розумінням терміна «евристика», яке включає в себе ряд завдань джерелознавства, наприкінці XIX – початку XX ст. – зазначав дослідник, – отримало поширення більш вузьке його визначення, що відповідало не лише сучасному стану історичної науки, але мало певне значення для її розвитку на перспективу. Необхідність евристики і її завдання (пошук, виявлення і реєстрація джерел) були сформульовані французькими істориками-медієвістами і джерелознавцями Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобом, німецьким вченим Е. Бернгеймом, який писав, що мета евристики – виявити і взяти на облік все, що може слугувати джерелом». Погоджуючись з цим твердженням, М. П. Ковальський вважав, що Е. Бернгейм при цьому робить занадто широке визначення поняття історичного джерела [22, с. 9]. Він відзначав, що для розвитку теорії і методики евристики в подальшому особливе значення мали такі дослідники, як Ю. В. Уляницький, П. М. Берков, Б. М. Кочаков, Л. Є. Шепельов, А. П. Пронштейн, Н. І. Ходаковський, В. В. Фарсобін та ін. [28, с. 3 – 5].

Слід підкреслити, що для М. П. Ковальського пошук історичних джерел є не самоціллю чи самостійною дисципліною, відособленою від предмета і задач конкретної галузі історичних досліджень, а складовою частиною або розділом джерелознавства. Це розділ, який займається розробкою прийомів і методів джерелознавчого пошуку з певної історичної теми або питання. В іншій праці вчений давав більш конкретне визначення евристики: «частина джерелознавства, яка займається розробкою теорії, прийомів і методів пошуку історичних джерел...» [16, с. 4 – 5]. Тому процес пошуку і виявлення історичних джерел безпосередньо залежить від завдань джерелознавства, визначеної тематики і визначається практичною потребою та завданнями дослідження. Будь-який джерелознавчий пошук має свої особливості, зумовлені характером конкретної теми, специфікою джерел, місцем, де вони відкладені, їх публікаціями [23, с. 4].

М. Ковальський вважав, що в процесі історичних досліджень можна виділити кілька видів евристики:

- 1) бібліографічна (пошук історичної літератури);
- 2) джерелознавча (виявлення досліджень з джерелознавства і довідкової літератури);
- 3) джерельна (пошуки в архівах та публікаціях джерел) [28, с. 6].

В науково-дослідній роботі кожен із цих видів евристичної діяльності є важливим. Але, на нашу думку, не всі вони можуть бути віднесені до самостійних видів евристики. Так, якщо бібліографічний пошук безпосередньо спрямований на виявлення історичної літератури, що є його основною метою, то джерелознавча евристика швидше виконує допоміжні функції. За своєю спрямованістю вона ближче відноситься до джерельної евристики, оскільки допомагає в пошуку архівних матеріалів. Очевидно це мав на увазі М. П. Ковальський, коли писав: ... література, різного роду вказівники використовуються не в якості першоджерел, як це має місце при бібліографічному пошуку, а як допоміжні посібники і довідники, звідки черпаються свідчення з бібліографії. Таким чином, література в процесі джерельного пошуку має лише допоміжне значення, а кінцева мета – виявлення джерела – друкованого (публікація) або рукописного» [22, с. 13].

У сучасному джерелознавстві думка про триєдиний поділ евристики підтримується деякими вченими. Зокрема, в довіднику «Джерелознавство історії України» подається гасло «Евристика джерелознавча». Його автор – дослідниця архівної справи М. Г. Палієнко. Вона вказувала, що бібліографічна, джерелознавча і джерельна евристики почали складатися у наукові дисципліни в 60 – 70-их роках ХХ ст. [32, с. 43].

Об'єктом бібліографічної евристики, як сукупності теоретичних і практичних знань, що відносяться до прийомів знаходження будь-якого книжкового матеріалу або окремих його елементів, виступає пошук історичної літератури [28, с. 6]. Цим займається допоміжна наукова дисципліна – історична бібліографія, одним із найперших завдань якої Микола Павлович ставив пошук і виявлення історичної літератури. Бібліографія дає можливість орієнтуватись у великій кількості літератури з історії, що видавалась у різних країнах світу. Важливі її функції полягають також у виявленні джерел бібліографічної інформації: друкованих видань, різноманітних бібліографічних покажчиків, каталогів і т.д. Визначаючи значення бібліографічних джерел в історичних дисциплінах, дослідник писав, що бібліографічні та біобібліографічні покажчики, каталоги дозволяють значно розширити можливості навчальної діяльності і наукового пошуку [27, с. 3, 7]. З метою пришвидшення процесу пошуку історичних джерел він опублікував дві частини «Методичних вказівок з джерельної бібліографії» (1979 р.), в яких звів у систему свідчення про теорію, методологію, джерела бібліографії, бібліографічні установи того часу [27, с. 6].

Особливу увагу вчений звертав на джерелознавчу та джерельну евристики. Він вказував, що пошук історичних джерел, особливо архівних (архівна евристика), а також їх облік, реєстрація, систематизація, класифікація і типологія – це складний і важкий етап дослідження [26, с. 95].

Форми писемних історичних джерел (публікації документів, архівні матеріали) визначають особливості елементів евристики. Вивчення конкретної історичної проблеми Микола Ковальський радить починати з ознайомлення з публікаціями документів:

– по-перше, це допомагає уникати повторень (бувають випадки, коли через незнання попередніх, забутих публікацій чергове видання подається в якості першого);

– по-друге, це потребує в окремих випадках необхідності звірення з оригіналами, встановлення купюр, неправильного прочитання тексту і т.д.;

– по-третє, є важливою умовою оптимізації роботи над опублікованими матеріалами [28, с. 6].

Дослідник підкреслював: важливо, щоб публікації джерел були виконані на відповідному археографічному рівні. Опубліковані документи повинні супроводжуватись точними археографічними легендами, мотивованою системою їх відбору для публікації, типологією тих пам'яток, які вперше вводяться в науковий світ, науковими коментарями і т.д. На його думку, цього явно не вистачало публікаціям джерел XVI – XVII ст., здійсненим до Першої світової війни, коли ще не були розроблені загальноприйняті, уніфіковані правила видання середньовічних документів. Тому можливість їх пошуку ускладнюється [23, с. 8].

Головною метою джерельної евристики є віднайдення в архівах джерел з теми наукового дослідження, тобто здійснення архівного пошуку. Дослідниця Н. М. Христова зазначила, що цей вид евристики поряд із складнощами має свої переваги: «Архівна евристика є основою традиційного архівного пошуку, який має складний та різноплановий характер і потребує від користувача спеціальних знань. Такий пошук має певні переваги, оскільки безпосередній контакт з першоджерелом стає потужним інтелектуальним «допінгом», порівняно із зображенням документа на моніторі. Окрім того, читальні зали архівів дозволяють дослідникам, які там працюють, відчутти себе причетними до певної професійної спільноти» [36].

У працях М. П. Ковальського виділена низка прийомів, які можна віднести до елементів або стадій архівної евристики:

1) Ознайомлення з бібліографією і бібліографією бібліографії історичної літератури, особливо з досліджуваної теми, а також з археографії та архівознавства;

2) Ретельний археографічний і системний аналіз існуючих вітчизняних та зарубіжних публікацій документальних і нарративних джерел з метою з'ясування за археографічними легендами і науково-довідковим апаратом стану введення в науковий світ архівних джерел і потенційні можливості їх подальшого пошуку;

3) Вивчення історії фондоутворювачів, державних, адміністративних, громадських установ і їх діловодства;

4) Вивчення загальних і спеціальних досліджень з історії архівної справи, друкованих довідників (каталогів), присвячених окремим архівам і фондам, а також пофондових, видових, міжвидових і проблемно-тематичних довідників;

5) Ознайомлення з науково-довідковим апаратом (описами і допоміжними путівниками) про документальні матеріали державних і відомчих архівних фондів.

Характерно, що в іншому дослідженні М. П. Ковальського наголошується, що до евристичної діяльності, окрім пошуку джерел відноситься відбір із них фактів, подій, явищ, які відбулися в минулому. В цьому розумінні еристика пов'язана з проблемою репрезентативності: «Встановлення ступеня репрезентативності джерел можливе лише за умов найбільш повного виявлення їх наявного складу. Тому джерельна еристика в двох її фазах (стадіях): 1) пошук джерел, 2) виявлення і отримання з джерел інформації про реальні факти, події, явища – тісно пов'язана з проблемою репрезентативності» [25, с. 3].

Такі прийоми можуть допомогти встановити коло неопублікованих джерел і, відповідно, визначити напрями архівних пошуків з певної проблеми, теми або питання. Адже реалізація цих завдань, за переконанням М. П. Ковальського, дозволяє отримати ретроспективну архівну інформацію, що розглядається як органічна система, яка включає складові компоненти архівного інформаційного середовища.

Визначення кола неопублікованих джерел, зокрема з соціально-економічної історії України, передбачає опрацювання широкого і різнобічного кола довідкової літератури, путівників, каталогів як опублікованих, так і тих, що зберігаються в архівах у рукописному вигляді. Довідкова архівознавча література становить основу для отримання не тільки загальної, первинної, а й суттєвішої, спеціальної інформації про архівні зібрання. Такі посібники, путівники та каталоги Микола Ковальський запропонував умовно називати інформативними джерелами архівної евристики. «Їх використання, – писав учений, – необхідне для оптимізації підготовки до безпосередньої роботи з рукописами, являє собою важливий етап на шляху архівного пошуку» [24, с. 14 – 15].

Назва цього виду джерел зустрічається в його працях, починаючи з другої половини 1970-их років [22, с. 13; 26, с. 97; 24, с. 14 – 15]. Проте інші джерелознавці, очевидно, не сприйняли запропонованого терміна. В дослідженнях 1980-их років М. А. Варшавчика [5;6], В. Я. Борщевського [4], В. В. Фарсобіна [34], А. П. Пронштейна та І. Н. Данилевського [33] така назва щодо джерел архівної евристики не застосовується. Немає її і в працях пізнішого часу, зокрема в довіднику «Джерелознавство історії України» [8], колективних підручниках з історичного джерелознавства (за ред. Я. С. Калакури та ін.) [11] та архівознавства (за ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш) [1], навчальному посібнику С. А. Макаручука [30]. Зазначимо, що в брошурі М. П. Ковальського та О. І. Журби 1988 року видання, присвяченій питанням джерельної евристики, цей термін теж не вживається. Але для характеристики поглядів вченого використання його видається доцільним.

За значимістю дослідник поділив інформативні джерела на дві частини: первинні (загальні), в яких розповідається історія і теорія архівної справи, і спеціальні, присвячені окремим архівам і фондам. До перших належать загальні навчально-методичні посібники з теорії, практики й історії архівної справи різних періодів або різних країн. Спеціальними джерелами для архівного пошуку є друковані статті, довідники, путівники по державних архівах, рукописних відділах бібліотек і т.д. [22, с. 13; 26, с. 97 – 98].

Слід відзначити, що з метою покращення використання інформативних джерел архівної евристики, зокрема з історії України XVI – першої половини XVII ст., М. П. Ковальський піддавав їх «відповідній класифікації». В четвертій частині його «Джерелознавства історії України» вони поділені на дванадцять груп: 1) спеціальні бібліографічні вказівники з археографії та архівознавства; 2) загальні навчально-методичні посібники з теорії і практики архівної справи; 3) спеціальні дослідження, в тому числі узагальнюючі роботи з історії архівної справи; 4) загальні довідники по державних архівах; 5) дослідження, присвячені історії окремих архівів і рукописних відділів музейних установ; 6) путівники по архівах і відділах рукописів бібліотек; 7) бібліографічні довідники і покажчики слов'яно-руських рукописів, що знаходяться в архівосховищах; 8) спеціальні проблемно-тематичні покажчики рукописів, які зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек і музеїв; 9) дореволюційні описи і

каталоги українських і російських архівосховищ; 10) тематичні огляди (здійснені джерелознавцями, архівістами і археографами) документальних колекцій окремих архівів як у цілому з вітчизняної історії, так і з окремих тем і комплексів джерел; 11) інформаційні статті і огляди нових надходжень в архівні фонди; 12) рукописні архівні путівники окремих фондів [24, с. 15 – 22].

Звичайно, звертаючи увагу на цю класифікацію, слід зважати, що вона цілком характерна для свого часу (1979 р.). Тоді (а в певній мірі і зараз) вона мала неабияке значення, оскільки давала можливість поступово звузити кількість необхідних для опрацювання фондів і справ ще на етапах доархівного та початкового архівного пошуку.

Дещо спрощено і, на наш погляд, легшою для сприйняття, ця класифікація подається сучасними джерелознавцями. Вона віддзеркалює стан архівної справи нашого часу. Так, Н. М. Христова подає класифікацію наступним чином: 1). Архівні довідники, що складають систему довідкового апарату Національного архівного фонду (НАФ) і дають змогу здійснювати багатоаспектний пошук інформації на всіх організаційних рівнях сукупної архівної спадщини. 2). Міжархівні довідники (путівники по архівах, тематичні путівники, тематичні огляди) подають інформацію про документи кількох архівів та НАФ в цілому. Саме їх необхідно використовувати досліднику під час визначення архіву (архівів), де необхідно здійснювати пошук. 3). Міжфондові довідники (путівники по фондах архіву, анотовані реєстри описів, каталоги, тематичні огляди, покажчик фондів архіву) дають змогу отримати відомості про документи різних фондів у конкретному архіві. 4). Фондові довідники (архівний опис, покажчик до описів фонду, огляд фонду) забезпечують пошук документів у конкретному архівному фонді [35].

Цікаві думки з цього приводу висловив відомий джерелознавець Я. С. Калакура. Він підкреслив, що робота в архіві має розпочинатися з його науково-довідковим апаратом, тобто з архівними путівниками, покажчиками, довідниками, описами, каталогами. Пріоритетне значення тут має путівник по архіву, з яким можна ознайомитися як в архіві, так і в бібліотеках. Він у систематизованому вигляді (здебільшого за абеткою) містить короткі характеристики або довідки про архівні фонди та колекції документів. Є ряд тематичних путівників і довідників з історії України щодо зарубіжних архівів. Подібні довідники з архівної україніки підготовлені за матеріалами Канади та Великобританії.

Відомості описів суттєво доповнюють іменні та тематичні каталоги, які полегшують пошук відповідних документів, а також огляди фондів, підготовлені архівознавцями з тієї чи іншої проблеми.

І все ж основне місце в науково-довідковому апараті архівів посідають описи фондів, які, з одного боку, є обліком, реєстром усіх документів і матеріалів фонду, дають перелік назв справ, а з другого – закріплюють класифікацію справ фонду за хронологічним або тематично-хронологічним принципом, що дає можливість прискорити пошук відповідних справ (одиниць збереження) [12].

У практичному розумінні поступове використання описаних видів евристики (бібліографічної, джерелознавчої і джерельної) для виявлення якомога більшої кількості джерел з певної теми виглядає досить продуктивним. Так, у джерелознавчому дослідженні В. І. Мільчева «Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття» вказується саме на таку послідовність виконання пошукових дій: «Проведення бібліографічної евристики та ретельне студювання історіографічного доробку за темою дозволило визначити рівень вивчення даної проблеми дослідниками-попередниками, актуалізувати представницьке коло документальних та наративних джерел (у вигляді археографічних публікацій), визначити напрямки подальшої евристичної роботи з неопублікованими джерелами. Наступний етап евристичного пошуку – проведення архівної евристики, на початковому етапі було реалізовано шляхом опрацювання вторинної документної інформації, вміщеної у путівниках, предметних і тематичних каталогах та в описах фондів конкретних архівних установ. Використання отриманої із науково-довідкового апарату інформації було продовжено в процесі подальшої архівної евристики із документами конкретних архівних фондів» [31, с. 53].

Варто наголосити, що розвиток евристичної діяльності М. П. Ковальський розглядав на конкретних прикладах. На його думку, особливе значення для істотного розширення джерельної бази з історії українських земель мала діяльність Петербурзької, Київської та Віленської археографічних комісій, Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Діяльну участь у цьому процесі брав ряд архівних установ – Головний архів Міністерства закордонних справ, Московський архів Міністерства юстиції, учені архівні комісії українських губерній [14, с. 265]. В окремій брошурі, написаній разом з О. І. Журбою, Микола Павлович, беручи за основу архівні матеріали, детально прослідковував становлення і розвиток прийомів джерельної евристики на прикладі діяльності Київської археографічної комісії. В її пошуковій діяльності, на думку авторів, можна виділити два рівні:

1) Виявлення, збір значного архівного матеріалу перш за все Правобережної України і концентрація його в архіві Київської археографічної комісії. Через малу чисельність Комісія, використовуючи підтримку генерал-губернатора, залучала до цієї роботи чиновників, місцеву владу, духовенство, які найчастіше не володіли відповідною кваліфікацією. При цьому головним для більшості з них критерієм була давність документів, а не їх конкретний зміст. Такий підхід до збору документів приносив

певні втрати. Хоча, разом з тим, значна робота була проведена не тільки для виявлення, але й порятунку багатьох історичних пам'яток.

2) Відбір із зібраного матеріалу джерел для публікацій. Ця робота вимагала від істориків високої кваліфікації і виконувалась в перші роки існування Комісії редакторами окремих частин «Памятников, изданных Временной Комиссией для разбора древних актов» – професорами М. Д. Іванишевим, М. А. Максимовичем, В. Ф. Домбровським.

Комісія використовувала різноманітні прийоми і методи джерельної евристики (археографічні експедиції, встановлення тісних контактів з архівами), користувалась доступною довідковою літературою, свідченнями історичних джерел про давні архіви і документи [28, с. 23 – 24].

Розглядаючи досягнення евристичної діяльності, М. П. Ковальський виділяв теоретичні та практичні аспекти (напрями) розвитку евристики на перспективу. Найголовнішими з них визначив такі:

1) Для подальшої розробки методів евристики історичних джерел виникає необхідність виробити прийоми пошуку не лише джерел в цілому, але й певних фактів та їх системи, що може бути найвищою стадією евристичної діяльності [22, с. 13];

2) Для виявлення і фіксації джерел з історії України XVI – XVIII ст. необхідно проводити всеохоплюючу архівну евристику в зарубіжних архівосховищах, рукописних відділах бібліотек і музеїв, особливо в Польщі, Італії, Австрії, Румунії, Франції, Греції, Швеції, Туреччині та інших країнах [29, 113];

3) Інформаційно-евристичні і бібліографічні завдання. До їх здійснення належить створення загальнодержавного інформаційного поля (тезауруса) з фіксацією (каталогізацією), обліком усіх джерел, що стосуються історії України від давніх часів до сьогодення. Для початку необхідно визначити джерельні комплекси. Має бути чітка послідовність такої евристичної діяльності. При генеральній (загальній) фіксації зазначатиметься ступінь їх впровадження або не впровадження до наукового обігу в археографічних публікаціях різної форми, типу і виду. При цьому важливе виявлення різних темпів проведення таких публікацій, а потім розкриття їх окремих складових (елементів) [13, с. 5].

В результаті проведеного дослідження приходимо до висновку, що теоретико-методологічні питання пошукової діяльності займали важливе місце в дослідженнях М. П. Ковальського. Опираючись на розробки попередників і власний досвід роботи в архівах, вчений висловив цікаві думки щодо класифікації евристики, архівного пошуку, а також подальшого розвитку методики розшукування джерел.

Джерела і література:

1. Архівознавство: Підручник для студентів істор. факультетів вищих навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2002. – 356 с.
2. Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського / А. Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. – Острого, 2002. – С. 7 – 16.
3. Атаманенко А. С. Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-ліття) / А. С. Атаманенко, В. Б. Атаманенко // Український історик. – 1999. – Ч. 2 – 4 (141 – 143). – С. 241 – 255.
4. Борщевский В. Я. Источниковедение истории СССР (1917 – 1985): Учеб. пос. для студ. ист. факультетов вузов / В. Я. Борщевский. – К.: Вища школа, 1985. – 232 с.
5. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение. Теория. Методология. Методика / М. А. Варшавчик. – К.: Вища школа, 1984. – 320 с.
6. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС: Учеб. для вузов по спец. «История КПСС» / М. А. Варшавчик. – М.: Высшая школа, 1989. – 224 с.
7. Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVIII ст. в працях М. П. Ковальського / В. Воронов, Ю. Святець // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 49 – 67.
8. Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К.: [б. в.], 1998. – 212 с.
9. Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, лист доц. А. С. Заяця до проф. М. П. Ковальського від 08 липня 2003 року, 1 арк.
10. Дячок О. О. М. П. Ковальський про джерела з історії митних відносин на українських землях / О. О. Дячок // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 290 – 313.
11. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
12. Калакура Я. С. Методика опрацювання джерел і літератури в українознавчому дослідженні / Ярослав Степанович Калакура // <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2637&search=historiography>.
13. Ковальський М. П. Актуальні питання джерелознавства у перспективі розвитку української історичної науки у XXI столітті / М. П. Ковальський // Вісник Дніпропетровського університету: Вип. 8. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 4 – 6.
14. Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / М. П. Ковальський // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – С. 261–273.

15. Ковальський Н. П. Аналіз архівних джерел по історії України XVI – XVII вв.: Уч. посібник / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1984. – 83 с.
16. Ковальський Н. П. Аналіз отечественних джерел по історії Освободительної війни українського народу 1648 – 1654 гг.: Уч. посібник / Н.П. Ковальський, Ю.А. Мыщук. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1986. – 80 с.;
17. Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70х – на поч. 80-х рр. XVI ст.): Посібн. для студентів / М.П.Ковальський. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972. – 83 с.
18. Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст. / М.П.Ковальський // Архіви України. – 1983. – №3. – С. 60 – 63.
19. Ковальський Н. П. Документальні колекції Радзимицького і Оссоліньського як джерела по історії Волині XV – XVIII вв. / Н.П. Ковальський // Деякі проблеми української історіографії і джерелознавства: Сб. науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1978. – С. 25 – 34.
20. Ковальський Н. П. Джерела по історії України XVI – першої половини XVII в. в Литовській метриці і фондах наказів ЦГАДА: Уч. посібник / Н.П.Ковальський, Ю.А.Мыщук. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1979. – 73 с.
21. Ковальський Н. П. Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII в.: Уч. посібник / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1978. – Ч.2: Аналіз дореволюційних отечественних публікацій джерел. – 114 с.
22. Ковальський Н. П. Джерелознавство історії України (XVI – перша половина XVII століття): Уч. посібник / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1977. – Ч.1: Аналіз радянських археографічних публікацій документальних джерел. – 95 с.
23. Ковальський Н. П. Джерелознавство історії України XVI – першої половини XVII в.: Уч. посібник / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1978. – Ч.3: Характеристика публ. джерел на іноземних мовах. – 95 с.
24. Ковальський Н. П. Джерелознавство історії України XVI – першої половини XVII в.: Уч. посібник / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1979. – Ч.4: Огляд основних отечеств. збірок архівних джерел. – 109 с.
25. Ковальський Н. П. Джерелознавство соціально-економічної історії України (XVI – перша половина XVII в.): Акти о містах: Уч. посібник / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1983. – 70 с.
26. Ковальський Н. П. К методикі розшуку неопублікованих джерел по соціально-економічній історії України XVI – першої половини XVII століття при вивченні курсу джерелознавства / Н.П. Ковальський // Проблеми удосконалення вечірнього і заочного навчання (На матеріалах Дніпропетровського університету): Збірник науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1977. – С. 95 – 102.
27. Ковальський Н. П. Методичні вказівки по історичній бібліографії: Уч. таблиці / Н.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1979. – Ч.1. – 43 с.
28. Ковальський Н. П. Методичні вказівки по історичній евристичній базі в курсі джерелознавства історії СРСР / Н.П. Ковальський, О.І. Журба. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1988. – 35 с.
29. Ковальський Н. П. Структура історичної бази по соціально-економічній історії України XVI – XVII вв. / Н.П. Ковальський // Спорні питання української історії XI – XVIII століть: Тезиси доповідей і повідомлень Перших читань, присвячених пам'яті А.А.Зиминова. Москва, 13 – 18 травня 1990 г. – М., 1990. – Ч.1. – С. 112 – 116.
30. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: Навч. посібник / С.А.Макарчук. – Львів: Світ, 2008. – 512 с.
31. Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз / Володимир Іванович Мільчев. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – С. 369.
32. Палієнко М. Г. Евристика джерелознавства / М.Г.Палієнко // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми редакційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К.: [б.в.], 1998. – С. 43 – 44.
33. Пронштейн А. П. Проблеми теорії і методики історичного дослідження: Учб. посібник для вузів по спец. «Історія» / А.П. Пронштейн, І.Н. Данилевський. – М.: Вища школа, 1986. – 208 с.
34. Фарсобін В. В. Джерелознавство і його метод. Опыт аналізу понять і термінології / В.В. Фарсобін. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
35. Христова Н. М. Архівна евристика: практичні аспекти / Наталя Миколаївна Христова [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті : http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2010/35.pdf.
36. Христова Н. М. Архівне описування: історія та аспекти подальшого розвитку / Наталя Миколаївна Христова [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті : http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2009/21-27.pdf.